

Journal of Fiqh and Usul

Vol. 51, No. 1, Issue 116

Spring 2019

DOI: <https://doi.org/10.22067/jfu.v51i1.55299>

فقه و اصول

سال پنجاه و یکم، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۱۶

بهار ۱۳۹۸، ص ۱۳۴-۱۱۱

بررسی چیستی سیاق با رویکرد فقهی و اصولی*

دکتر مریم صباغی ندوشن

دانش آموخته دکتری دانشگاه فردوسی مشهد، مدرس حوزه و دانشگاه

Email: m-sabbaghi@mail.um.ac.ir

دکتر محمدحسن حائری^۱

استاد دانشگاه فردوسی مشهد

Email: haeri-m@um.ac.ir

دکتر حسین صابری

استاد دانشگاه فردوسی مشهد

Email: saberi@um.ac.ir

چکیده

سیاق به عنوان چارچوب و قالب ذهنی کلام و ظرف تحقق قرائن در دریافت مرام و مقصود از کلام ایفای نقش می‌کند که در بستر قرائن لفظی متصل و مترابط به گونه مسبوق یا ملحق سامان می‌یابد. قرائن منفصل نیز در صورتی که در کلام متکلمی چون شارع باشد که عادت او بر نصب قرائن به گونه منفصل و اعتماد به آن‌ها باشد، به مثابه قرینه متصل است و از همین رو فصل در کلمات او به منزله لا فصل به شمار می‌آید. قرینه حالیه نیز به لحاظ مقارنت و پیوند آن با کلام، ملحق به قرینه متصل بلکه از همان سنخ و همسان با آن است. اما غرض و غایت منظور از کلام نیز گرچه به عنوان عنصری اساسی در این راستا مدد می‌رساند؛ لکن به جهت قصور در اشتغال بر تمام موارد دلالت سیاق، از جمله موارد عدم تعلق اراده چون دلالت اشاره؛ فاقد ظرفیت لازم برای وقوع در مقام تعریف است. همچنین تعریف سیاق به گونه‌ای که مشتمل بر قرائن لفظی سابق یا قرائن حالی نباشد، تعریفی مضیق از سیاق است که با موارد کاربرد وسیع آن ناسازگار است. از طرف دیگر احتساب قرائن گسسته در مطلق کلام ولو غیر شارع، تعریف موسع از سیاق و ناتمام است.

کلیدواژه‌ها: سیاق، قرائن، پیوسته، گسسته، مقالیه، حالیه.

* مقاله پژوهشی؛ تاریخ وصول: ۱۳۹۵/۰۲/۰۱؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۵/۰۷/۱۸.
۱. نویسنده مسئول

A Study on the Nature of Context from the Perspective of Islamic Jurisprudence and Usul al-Fiqh

Maryam Sabbaghi Nodoshan, Ph.D. Graduate, Ferdowsi University of Mashhad, Lecturer at Howza and University

Mohammad Hassan Haeri, (Corresponding Author) Ph.D., Professor, Ferdowsi University of Mashhad

Hossein Saberi, Professor, Ph.D., Ferdowsi University of Mashhad

Abstract

Context, as the mental framework and format of speech and the place where evidences are realized, plays a role in understanding the intention of speech and is arranged in the form of either previous or future attached and connected verbal evidences. Detached evidences are considered as attached evidences if applied in the speech of a speaker like the divine lawgiver whose habit is to apply evidences separately and rely on them; hence, attachment in his words constitutes detachment. Textual evidence, due to its closeness and connection to the speech, is considered as attached evidence; even one may say the former is of the latter's type or identical to it. The intention and termination of the speech, although helpful as an essential element in this regard, lack the necessary capacity to be included into the definition, since they fail to cover all instances of context conveyance including instances not intended by the speaker such as implicit conveyance. In addition, a definition of context which does not include previous verbal evidences or contextual evidences is a strict definition which is in contrast with its wide cases of application. On the other hand, consideration of detached evidences in all speeches even in the divine lawgiver's is an extended and defective definition of context.

Keywords: context, evidences, attached, detached, verbal, contextual

مقدمه

از موضوعات مهمی که جایگاه ویژه‌ای در اصول و فقه، افزون بر تفسیر و علوم قرآنی دارد، سیاق است زیرا قرآن و سنت از اساسی‌ترین منابع جهت استنباط احکام شرعی به شمار می‌آیند که در بسیاری از موارد این فرآیند بر اساس ظهور استوار است. اهمیت سیاق از حیث نقش‌آفرینی آن در پیدایش ظهور به جهت لحاظ نشانه‌هایی است که در معنادگی به واژگان در ابعاد مختلف تأثیرگذارند. بدون شک ویژگی‌های موجود در سیاق موجب شکل گرفتن ظهور می‌شود که تمسک به آن در میان خردمندان در امور محاوره جهت استنباط، امری مقبول و مرسوم است. از همین رو فقیهان و اصولیان همواره در فهم و استدلال خود بسان مفسران به آن توجه داشته‌اند تا معارف مستفاد از سیاق در مسیر استنباط قرار بگیرد و مورد استناد واقع شود. لکن با وجود گستردگی کاربرد آن، تعریف جامع و معتبری که قابل تطبیق در علوم فوق‌الذکر باشد، از سوی آنان ارائه نشده است و اندک تعاریف موجود هم به لحاظ عدم استقراء موارد استعمال آن در متون اصولی و فقهی و صرفاً التفات- نه چندان کامل- به متون تفسیری، مبتلا به ضعف است چراکه تعاریف موجود نوعاً مبتنی بر الفاظ حکایت‌گر مرتبط با کلام است که به پدیده دلالت منتهی می‌شوند و ارتباطات فراواژه‌ای را با وجود تأثیر در نوع معنای القایی فرو می‌گذارند که به ارائه فهمی ناقص و نامعتبر منجر می‌شود به گونه‌ای که حیثیت واقعی و عینی کلام را مخدوش می‌سازد.

در پژوهش پیش رو سعی بر آن است که ماهیت سیاق را به گونه‌ای جامع، از طریق کاوش در موارد استعمال و احصاء آن موارد و سپس تحلیل آن‌ها، مورد مذاقه قرار دهد تا با واکاوی از مسیر طرح و طرد نظریات ممکن، دامنه کاربردی و حد و مرز آن را باز یابد.

معنای لغوی سیاق

سیاق، مصدر مأخوذ از ماده «سوق» و مقلوب از «سواق» (ابن اثیر، ۲/۴۲۴؛ واسطی زبیدی، ۱۱۳/۲۲۸) است که مشتقات مختلف آن در لغت در معانی مختلفی چون، روانه ساختن شتران (واسطی زبیدی، همان؛ ابن منظور، ۱۰/۱۶۷)؛ مهریه و صدق (ابن فارس، ۳/۱۱۷؛ راغب اصفهانی، ۴۳۶)؛ از پیش راندن لشکر (واسطی زبیدی، همان)، حث و برانگیختن بر حرکت از پشت سر با لحاظ نظم و ترتیب در آن (مصطفوی، ۵/۲۷۱)، نزع روح و جان‌کندن (فراهیدی، ۵/۱۹۱؛ صاحب بن عباد، ۵/۴۷۳)، زایمان پشت سرهم متوالی پسران (جوهری، ۴/۱۴۹۹)، تعاقب و تتابع (فیومی، ۲/۲۹۶؛ ابن منظور، ۱۰/۱۶۷)، اسلوب گفتار و سخن (ابراهیم مصطفی، ۱/۴۶۵)، دنباله و پایان یک شیء (زمخشری، اساس البلاغه، ۳۱۴) و نیز در فقه به معنای مقارنت و معیت دو خطبه بدون سبق یکی بر دیگری (فیومی، همان)

آمده است.

موارد مختلف کاربرد این واژه کاشف از چند ویژگی است:

۱- اطلاق اصل این واژه در اشیاء حسی چون راندن شتر و سپس کاربرد آن در امور معنوی چون سخن و کلام، فرض وجه انحصار گستره مفهوم سیاق را در قرینه مقال و نه حال نزد برخی محققان تقویت می‌کند.

۲- مفهوم راندن با شمول آن نسبت به امور محسوس و نامحسوس متضمن مفاهیم عقلانی دیگری چون تدبیر، راهبری و تنظیم امور است که پیوند میان حس و عقل را مکشوف و موجه می‌نماید.

۳- جریان و حرکت توأم با نظم و ترتیب که در کلام بر اساس سبک و شیوه خاص در مجموعه کلام به عنوان یک متن مرتبط و منسجم تنظیم می‌یابد، در راستای وصول به غرض مقصود قابل فرض و توجیه است و همین مهم موجبات اخذ غرض مقصود به عنوان تمام موضوع برای مفهوم اصطلاحی سیاق را محتمل می‌کند.

۴- ملاحظه معنای لغوی دنباله و جزء اخیر شیء، تنها احتمال مطرح در اختصاص اعتبار قرینه لاحق و نه سابق در سیاق در مقابل سیاق است.

۵- اعتبار مقارنت یا تتابع، ضمن آنکه عنصر پیوستگی و عدم گسستگی اجزاء کلام صادر را تحت مقوله سیاق جهت اصطیاد مراد ماتن در تفسیر و احکام شرعی در فقه مورد لحاظ قرار می‌دهد؛ به جهت انتظام مستور در آن ظرفیت معنوی لازم را برای تحول از یک واژه کاربردی صرف به یک اصطلاح علمی نزد اندیشمندان مهیا می‌سازد.

سیاق در اصطلاح

با وجود آنکه دانشمندان علوم تفسیر، اصول و فقه از سیاق و مشتقات آن چون: مسوق، مسوقه، مساق، سوق، سیق، سیقت، منساق به وفور یاد کرده و آن را مورد استناد قرار داده‌اند؛ لکن در خصوص تبیین ابعاد ماهوی آن دچار تشتت آراء شده‌اند و به فراخور حال خود در مطالعه موردی، هر یک از منظری آن را باز یافته‌اند. گوناگونی آراء و تعابیر نشأت یافته از مبنای آنان به لحاظ پذیرش گستره تأثیر یا عدم تأثیر قرائن دخیل در این خصوص از حیث اتصال، انفصال، حال و مقال از جهتی و نظارت به قالب ساختار کلام یا مقصود از قالب از جهتی دیگر است. گفتار مختلف آنان را می‌توان به پنج تعریف کلی دسته‌بندی کرد.

۱. تعریف بر اساس قرینه پیوسته قولی لاحق و نه سابق

ضابط تعریف فوق که قابل اصطیاد از تعبیر برخی فقیهان است، عنایت به اسلوب چینش کلام به

لحاظ صرفاً قرآنی پیوسته لفظی آن هم خصوص کلمه یا جمله‌ای است که ملحق به متن مورد بحث می‌شود، بی‌آنکه عناصر سابق لفظی در این خصوص مورد عنایت واقع شود. چنانکه امام خمینی در خصوص جواز وطی همسر بعد از پاک شدن از خون حیض و قبل از غسل با استناد به آیه شریفه: «و یسنلونک عن المحیض قل هو اذی فاعتزلوا الفساء فی المحیض و لا تقربوهن حتی یطهرن فإذا تطهرن فأتوهن من حیث أمرکم الله إن الله یحبّ التوابین و یحبّ المتطهرین» (بقره: ۲۲۲)، در رد نظریه کسانی که مراد از «تطهر» را غسل یا وضو یا شستن محل حیض قلمداد کرده‌اند، می‌نویسد: «یدفعه السیاق و التفریع^۱، و ینافی صدر الآیه» (کتاب الطهاره، ۱/ ۲۴۶) که مقتضای مقابله میان دو جمله تغایر بین صدر آیه و سیاق و نتیجه آن معرفی دو مانع است، مانعیت سیاق تفریع و مانعیت صدر آیه. این خود گویای عدم شمول صدر در گستره مفهوم سیاق است. با این توضیح که تفریع فقره «فإذا تطهرن» بر «لا تقربوهن» در: «و لا تقربوهن حتی یطهرن فإذا تطهرن فأتوهن من حیث أمرکم الله...» که دال بر عدم استیناف (= استقلال) و مستفاد از سیاق است، مفید معنای صیوررت از تطهر به عنوان یکی از معانی-ولو غیر مشهور- باب تفعل است. و ظاهر از صدر آیه: «و یسنلونک عن المحیض قل هو اذی فاعتزلوا الفساء فی المحیض»، علیت محیض که نوعی تأذی به شمار می‌آید، در حکم به وجوب اعتزال و حرمت نزدیکی است و برطرف شدن حیض به عنوان علت نیز، مفید زوال حرمت قرب خواهد بود، بی‌آنکه متوقف بر غسل یا وضو باشد. یکی دیگر از شواهد بر این معنا و مبنا، تعبیر شهید ثانی در شرح الفیه در خصوص وجازت عبارت شهید اول: «فهذه رساله فی فرض الصلاه اجابه لالتماس من طاعته حتم» در جواب از اشکال محقق کرکی (رسائل المحقق الکرکی، ۳/ ۶۶) بر حذف برخی قیود موجود در بعضی از حواشی - که از منظر ایشان موجب فساد معنا می‌باشد- است. آنجا که در دفاع از شهید اول عنوان می‌دارد: «حذف مثل ذلك مع دلالة السیاق و السباق علیه من قوله (فهذه رساله فی فرض الصلاه)..... جائز» (المقاصد العلیه، ۱۳). چه، تصنیف رساله پاسخی برای خواهش درخواست‌کننده و دیگران بوده است و این قرینه سباق^۲ است که قابل

۱. ممکن است در بادی رأی به نظر برسد که تفریع مذکور در عبارت به جهت اقتضای عطف در تغایر، خارج از حوزه سیاق قابل بررسی باشد، لکن از آنجا که مراد از سیاق در اینجا تفرع و ترتب مطلبی بر مطلب دیگر است، لذا قرینه سیاق در تفریع متمثل شده و بدین ترتیب احتمال غیریت دو طرف عطف در خصوص این جمله زایل می‌شود.

۲. بر خلاف نظر برخی اندیشمندان (جوادی آملی، درس خارج فقه، ۱۳۸۸) که سباق را به معنای انسباق از باب افعال و همان تبادر اصولی یعنی تبادر معنا از لفظ به ذهن معرفی کرده‌اند، مطابق تصریح اهل لغت سباق، مصدر از باب مفاعله (فیومی، ۲/ ۲۶۵؛ ابن منظور، ۱۰/ ۱۵۱) مأخوذ از سبق و در اصل به معنای تقدم در راه رفتن است که در غیر آن به طور مجاز به کار می‌رود (راغب اصفهانی، ۳۹۵) و دلالت بر تقدم (ابن فارس، ۳/ ۱۲۹) و پیش افتادن (فراهیدی، ۵/ ۸۵) در جریان امور می‌کند. اصل این ماده در مقابل لحوق و تقدم در مسیر به منظور معین است (مصطفوی، ۵/ ۴۰). بی‌آنکه در معنای افعال که معنای غالبی آن اثر پذیری است به کار رود. زیرا احدی از علمای ادب معنای افعال را در عداد معانی باب مفاعله به شمار نیاورده است. افزون بر آنکه حسب نظر راغب، استعمال آن در غیر معنای سیر مجاز است. که مطابق قاعده: «إذا تعدرت الحقیقه أقرب المجازات أولى» نزدیک‌ترین معنای مجاز در خصوص کلام، تقدم لفظ یا ترکیبی بر لفظ یا ترکیب دیگر است که به منظور معنی صورت پذیرفته باشد و طرف مقابل آن لحاق و نه سباق است. بنابر این وجهی برای تفکیک سباق از سیاق در مقام

برداشت از صدر کلام است. چنانکه سیاق ذیل نیز در همین راستا مدد می‌رساند. این استفاده به جهت تصریح ایشان در معرفی مغایرت به عنوان مقتضای عطف است (همان، ۴۱) که گویای دوگانگی سیاق و سیاق و در نتیجه ملاک ملحوق بودن قرینه از حیث اطلاق سیاق است.

صاحب مقامات السالکین در خصوص تأویل «لم یتغن» (به معنای تزیین صوت) به «لم یتغن» (به معنای غنا) در حدیث منقول از طریق عامه راجع به یکی از آداب قرائت قرآن از علامه طبرسی: «... فتغنوا به فمن لم یتغن بالقرآن فلیس منی» (مجمع البیان، ۱۶/۱) ابراز می‌دارد: «سیاق و سیاق حدیث ابناء از تأویل دارد» (دارابی، ۶۵). مستمسک ممنوعیت تأویل از نظرگاه وی، سیاق افزون بر سیاق به شمار آمده است که ظهور در همین اساس دارد، با همان بیانی که گذشت. همچنین عطف صدر بر سیاق در تعبیر: «... مقتضی ظهور نفس الآیه و سیاقها و صدرها...» (خویی، مصباح الفقاهه، ۸۵/۵) و نیز عبارت: «فظاهرها لاسیما بعد ملاحظه سیاقها [آیه] و صدرها...» (روحانی، فقه الصادق، ۳۲۳/۱)، می‌تواند ناظر بر مبنای فوق الذکر باشد.

۲. تعریف بر اساس قرینه پیوسته قولی محیط بر کلام اعم از سابق و لاحق

ضابط تعریف در این مبنا احتساب تمامی عناصر مقالیه متصل به کلام به عنوان نشانه‌ای درون‌متنی است، که در قالب ترکیب صدر و ذیل کلام نمودار می‌شود و تقدم و تأخر الفاظ دخیل در متن هیچ یک امتیازی بر یکدیگر ندارد و هر دو به یک میزان تأثیرگذارند. شواهد و دلایل بر این قالب از معنا عبارت‌اند از:

شافعی که در کتاب «الرسالة» خویش، بایی را تحت عنوان «باب الصنف یبین سیاقه معناه» (۱۱) گشوده، با اشاره به یکی از اسالیب عرب که ذکر لفظ به نحو اطلاق است بی آنکه ظاهر آن اراده شود، شناخت مورد آن را از طریق سیاق میسر می‌داند و در این خصوص مقرر می‌دارد: «کل هذا موجود علمه فی اول الکلام أو وسطه أو آخره» (همو، ۱۰). که قرینه لفظی در آن به مجموع کلام مورد بحث تعمیم داده شده و مدخلیت سبق و لحوق در آن به میزانی واحد است.

زرکشی نیز بعد از معرفی مراعات سیاق به عنوان یکی از بایسته‌های حوزه تفسیر و بزرگ‌ترین قرینه برای دست یابی به مراد متکلم (۲/۲۰۰) با ذکر معانی مختلف نکره، چون تعظیم، تکثیر، تحقیر و تقلیل، عامل تعیین خصوص هر یک را قرائن و سیاق ذکر می‌کند و بر همین اساس تحقیر را از آیه: «من آی شیء خلقه» (عبس: ۱۸)، به موجب آیه بعد از آن: «من نطفه خلقه» (عبس: ۱۹) و تعظیم را در آیه: «لأی یوم أجلت»

فهم معنای متن و تقدم آن بر سیاق با این تعبیر که تاب مقاومت در برابر سیاق را ندارد (همان)، وجود ندارد. بلکه چنانکه خواهد آمد، خصوصیات ساختاری هر لفظ و معنای متبادر از آن باتوجه به محل وقوع آن در ترکیب و با نظارت به صدر و ذیل کلام و لحاظ تمام مقارنات پیرامونی، همگی تحت مقوله سیاق مورد مطالعه واقع می‌شود.

(مرسلات: ۱۲) از کلام خداوند که بعد از آن آمده استفاده نموده است (همان، ۹۳/۴). نیز ذلت و حقارت را از دو وصف «العزیز» و «الحکیم» در شریفه: «ذق إنک أنت العزیز الحکیم» (دخان: ۴۹)، مدلول ساختار واژگان و تراکیب قبل و بعد مسمی به سياق عنوان می‌دارد (همو، ۲۰۱/۲-۲۰۰).

در همین راستا سیوطی ضمن نقل قول زرکشی بدون هیچ تعلیقی - که نشان از هم‌سویی با وی دارد- در خصوص فهم آیاتی از قرآن که روایات تفسیری در خصوص آن‌ها وارد نشده، طریق فهم آن‌ها را نظر به مفردات الفاظ و مدلولات و استعمال آن‌ها به حسب سياق می‌داند (۴۸۴/۲)، چراکه مبنا قرار دادن الفاظ با متعلقاتش در مقام فهم به نحو اطلاق، کاشف از آن است که مقصود از سياق، قرینیت الفاظ مورد استفاده در کلام اعم از صدر و ذیل در فرض اتصال است.

مستفاد از کلام برخی دانشوران فقه و اصول نیز مبنای فوق است، آنجا که دلیل یا گواه خود را در حکم مستنبط سياق آیات یا روایات معرفی و در مقام تبیین، سياق را به صدر و ذیل عبارت تفسیر می‌کنند (ر.ک: ایروانی، ۱۵۶/۱؛ خویی، موسوعة الامام الخویی، ۲۷۵/۸ و ۸۹/۶؛ کاشف الغطاء، مهدی، ۷/۱؛ قزوینی، ۵۰۰/۲؛ امامی خوانساری، ۲۴۳؛ خرازی، ۱۶۸-۱۶۹؛ صنفور، ۱۳۵/۱).^۳ حتی عده‌ای از آنان، از سلف تا خلف، با وجود اعتماد بر مبنای مزبور به جهت ارتکازی بودن، از ذکر نام سياق نیز فرو می‌گذارند (ر.ک: محقق حلی ۲۳/۱؛ شهید اول، ۵۶/۱؛ بحرانی، ۴۹۲/۲۳؛ عاملی، ۲۱۴/۱۲؛ نراقی، احمد، ۷۳۶؛ آملی، ۲۰۶/۷؛ خمینی، کتاب البیع، ۹۰/۱؛ منتظری، ۱۱۴/۳). گویا به جهت بداهت، خود را مستغنی از چنین تسمیه‌ای یافته‌اند.

تعبیر برخی از محققان که صریحاً صرف قرائن پیوسته مقالیه به معنای گسترده آن را- به لحاظ صدر و ذیل- در سياق کلام معتبر می‌دانند، چنین است: «سیاق ساختاری کلی است که بر مجموعه‌ای از کلمات، جملات، و یا آیات سایه می‌افکند و بر معنای آن‌ها اثر می‌گذارد... شایان ذکر است که در مواردی، به کلمه‌ها و جمله‌هایی که پیرامون واژگان یا عبارت مورد تفسیر قرار گرفته است، به لحاظ آنکه خصوصیت یاد شده را پدید می‌آورند، سياق گفته می‌شود که در این صورت سیاق همان قرائن لفظی متصل به کلام خواهد بود» (رجبی، ۹۲-۹۳). قرائن به هم پیوسته‌ای که در تکوین ساختار کلام تأثیرگذار است. این تعریف مورد وفاق عده‌ای دیگر نیز واقع شده با این تفاوت که دو ضابطه موجود در تعریف، نه صریحاً بلکه

۳. برای مطالعه بیشتر ر.ک: (اردبیلی، ۳۸/۸؛ اراکی، نظریه الحکم، ۱۹۰؛ رحمان ستایش، ۵۲۰؛ قندهاری، ۸۳/۲) که جملگی با کمی اختلاف در تعبیر اساس را الفاظ سابق و لاحق مقرون به کلام می‌دانند. تعبیر محقق خویی چنین است: «سیاقها [آیه] بملاحظه سابقها و لاحقها...» و در عبارت کاشف الغطاء «أولها و آخرها»، بدل از «سابقها و لاحقها» آمده است و قزوینی اینگونه اظهار می‌دارد: «بل ظاهر سیاقها و ماقبلها و ما بعدها من الآيات...» (همان). و ایروانی منصوص می‌دارد: «... ملاحظه السياق و ملاحظه الصدر و الذیل». تعبیر خوانساری نیز در همین راستا است: «ان سياق الآیه بملاحظه صدرها و ذیلها...». و در کلام محقق اردبیلی «سوق الکلام»، بدل از «سیاق» آمده است. تعابیر دیگر نیز همسان با تعابیر مذکور است.

ضمنه قابل برداشت است: سیاق نوعی خصوصیت و فضای معنایی است که از قرار گرفتن کلمات و جملات در کنار یکدیگر به دست آمده و در مفهوم واژگان و یا عبارات تأثیرگذار است (سلوی، ۶۲-۷۸؛ أسعدی، ۱/۶۶؛ بابائی، ۱۲۰). که از منظر برخی محدود کننده معنا است (گرامی، ۵۹) و در نظر عده‌ای دیگر نه تنها محدد معنا نیست، بلکه گاهی مفید معنایی افزون بر معنای هر یک از کلمات و سپس جمله است (خامه‌گر، ۱۱۹).

اتباع این نظر با تأکید بر مقالیه بودن دلالت سیاق، آن را نشانه‌ای درون‌متنی می‌دانند که از برآیند الفاظ گزینش شده در صدر و ذیل کلام، به منصفه ظهور رسیده و در کاشفیت از مقصود مدد می‌رساند. بدین ترتیب هر گونه نشانه فرامتنی تخصصاً از مقوله سیاق خارج می‌شود.

۳. تعریف بر اساس قرینه پیوسته قولی و حالی محیط بر کلام اعم از سابق و لاحق

معیار فوق با تأکید بر عنصر پیوستگی مجال را برای به شمار آوردن هرگونه قرینه اعم از لفظی و لیبی واسع دیده و نشانه را صرفه در لفظ دنبال نمی‌کند. چنانکه شهید صدر در تعریف آن می‌نویسد: سیاق هرگونه دال و نشانه‌ای است که به نحوی با لفظی که فهم آن مقصود است، همراه باشد، خواه آن دال و نشانه، لفظیه باشد به گونه‌ای که با لفظ مورد نظر کلام واحد مرتبگی را تشکیل دهد یا آن دال و نشانه، حالیه باشد، مانند موقعیت و شرایطی که به نوعی بر کلام احاطه دارند و نسبت به موضوع مورد بحث نقش دلالت‌گری ایفاء می‌کنند (صدر، دروس فی علم الاصول، ۱/۱۰۳-۱۰۴). به عبارت دیگر سیاق عبارت است از: «قرائنی که مفسر را در شناساندن معنای لفظ یاری می‌رساند. قرائن یاد شده گاه همراه با لفظ بوده و قرائن لفظی محسوب می‌شود و گاه از بیرون در رساندن معنا ایفای نقش می‌کند، مانند چگونگی‌هایی که پیرامون سخن شکل گرفته است و در نشان دادن معنا مؤثر هستند» (اوسی، ۲۰۲-۲۰۸) که گاهی از خصوصیات کلمه و نه کلام به شمار آمده است. چنانکه علامه فضل الله با تعرض به خصوصیت سیاق آن را وصف کلمه قرار داده و اظهار می‌دارد: «إن الكلمة تأخذ مضمونها من خلال السياق الذي يحيط بها» (۱۴/۲۴۶ و ۱۰/۲۸) و با عبارت موجز «الذي يحيط بها»، مطلق قرائن لفظیه و حالیه را در حالت اتصال مورد لحاظ قرار می‌دهد چراکه درصدد اتخاذ مضمون کلمه از خلال سیاق با مقارنات پیرامونی برآمده است که ظاهر از آن فرض اتصال است. عنصری که در تعریف آقای معرفت نمود بیشتری می‌یابد. زیرا زمینه‌ساز شکل‌گیری سیاق را ارتباط ذاتی بین آیات و پیوستگی آن‌ها معرفی می‌کند چراکه خاصیت نزول تدریجی قرآن در مناسبت‌های مختلف و خاص، ارتباط ذاتی آن‌ها را بایسته می‌سازد (معرفت، ۲۴۰/۵).^۴

۴. تعبیر ایشان چنین است: «كان القرآن نزل نجوماً، و فی فتراتٍ لمناسباتٍ قد یختلف بعضها عن بعض و كانت كل مجموعة من الآيات تنزل لمناسبةٍ تخصها فتستدعی وجود رابط بينها بالذات، وهو الذي یشکل سیاق الآیه فی مصطلحهم»

این پیوستگی مجموعه‌ای از آیات دارای سیاق واحد به عنوان یک کل متشکل از اجزاء، متکی بر دلالت‌گرهایی است که در تلائم با پارامترهای بیرونی افزون بر پارامترهای درونی سابق و لاحق است. البته عبارت صریح در این مبنا نیست، بلکه توأم با ابهام است، اما به جهت عدم بیان محدوده ارتباط ذاتی بین آیات، ظرفیت حمل قرینه لفظیه و حالیه را توأمان دارد.

مبنای فوق با کمی تأمل از نوع تعبیر برخی دیگر از مفسران قابل اخذ است، آنجا که در معرفی سیاق به عنوان عامل تعیین‌کننده مضاف محذوف در جایی که تحریم به ذات نسبت داده شده، و در اصول نسبت حلیت و حرمت به اعیان نامیده شده است؛ مقصود از چنین نسبتی را بر سبیل مانع الخلو یا به اعتبار نوع اعیان می‌دانند، مانند «حرمت علیکم المیتة و الدم...» (مانده: ۳)؛ یا به اعتبار قرینه مقام نظیر «حرمت علیکم أمهاتکم»، که در این موارد سیاق، مضاف مقدر را تعیین می‌کند؛ یا از باب تنزیل اسم ذات به منزله فعل مقصود به منظور افاده مبالغه (ابن عاشور، ۱۱۴/۲). که در خصوص آیه اخیر، فعل مقصود که مورد منع واقع شده به مقتضای سیاق، ازدواج و توابع آن معرفی شده است (همان). و به لحاظ آنکه اعتبار قرینه مقام به عنوان مصحح حمل اسناد تحریم به امهات به شمار آمده و سیاق معین آن است، ارتباط وثیق سیاق با قرینه مقام به عنوان عنصر دخیل در آن قابل استنباط است. چنانکه آیه تحریم میتة به لحاظ عنوان «دم» به انضمام روایت «إن الله إذا حرم شیئا حرم ثمنه» مستند حکم عدم جواز خرید و فروش خون واقع شده که با تکیه بر سیاق چنین مورد اعتراض واقع می‌شود، که محط نظر در آیه و همچنین روایت، اسناد حرمت نه به تمام انتفاعات بلکه به استفاده خوراکی و اکل آن است که در عصر جاهلیت مرسوم بوده است. با این تعبیر: «كما یشهد بذلک سیاقها و القرائن الموجودة فیها» (منتظری، ۴۸۳/۱؛ ۳۱۴/۱). اگرچه در ادامه با ذکر برخی قرائن به نوع لفظی آن بسنده شده است (همان)، لکن به قرینه رواج خوردن خون در زمان صدور نص - که خود قرینه برون متنی است - تحریم در خصوص اکل استظهار شده است که تحلیل مزبور نیز گویای مدخلیت هر دو سنخ قرینه در محدوده سیاق است.

مأخوذ از نحوه تعبیر برخی فقیهان و اصولیان نیز تحفظ بر مبنای مزبور است. چنانکه سیاق به قرائن حالیه و مقالیه تبیین یافته است (مکی عاملی، ۷۴؛ مدرسی یزدی، ۷۸/۲) و ظهور آن به مدد قرائن خارجی و داخلی میسر (سبزواری، ۱۷/۲۵) یا مشخص شده (سیفی، دلیل تحریر الوسیله - فقه الربا،

۵. تعبیر دو محقق نامبرده در کاشفیت از مبنای آنان به لحاظ احتساب هر دو نوع قرینه تحت مقوله سیاق همسان است. عبارت اولی در معرفی قرائن سیاقی به جهت تأثیر در ظهور چنین است: «و هی ما یكون مع الکلام عند سؤقه من قرائن لفظیه أو حالیه». و تعبیر دومی در مقام ایضاح سیاق مورد اشاره در کلام محقق عراقی (مقالات الاصول، ۲۲۲/۱)، به عنوان مستمسکی جهت تعیین یکی از معانی تهدید یا تعجیز یا تمسخر از صیغه امر چنین است: «و الدواعی یستفاد من سیاق الکلام و القرائن الحالیه أو مقالیه».

۶. که در مقام استدلال به عدم اعتبار دو سال در حرمت توسط رضاع در فرزند مرضعه ابراز می‌دارد: «لعدم دلیل معتبر علی اعتبار ذلک بعد ظهور سیاق أدله اعتبار الحولین فی خصوص المرضع بقرائن خارجیه و داخلیه»

۴۸) و قرینه حالیه از سنخ مدلول سیاقی عرفی به شمار آمده (سبزواری، ۱۶/۲۸۱)^۸ و متصرف به سیاق گردیده است (سیفی، مبانی الفقه الفعال، ۳/۸۳؛ صدر، قاعده لاضرر و لاضرار، ۱۱۷). یا اسناد معکوس صورت پذیرفته (آخوند خراسانی، درر الفوائد، الحاشیه الجدیدة، ۴۲۷؛ شیرازی، علی، ۱۶۸)^۹ و سیاق کلام، مفسر دلالت مقام شده (شهید ثانی، مسالک الافهام، ۳/۹۰؛ فیاض، ۱۸/۹)^{۱۱} و معهودیت به جزئی از سیاق به شمار آمده است (نائینی، رساله الصلاه فی المشکوک، ۱۴۹)^{۱۲} و برخی قرائن لبی و ارتکازی و ضوح خود را از مسیر سیاق باز یافته است (شاهرودی، ۱/۳۵۷).^{۱۳} که مستفاد از مجموع تعابیر- با مساعدت توصیف یا تبیین و اسناد و استظهار یا استحصال- آن است که معول در سیاق، برآیند مجموع کلام دارای موضوع واحد یا مشترک در فرض اتصال، با تمام دلالت‌گرهای نهفته در آن است، که در کشف مراد می‌توانند نقش حکایت‌گری را ایفا نمایند.

۴. تعریف بر اساس قرینه پیوسته و گسسته قولی و حالی محیط بر کلام

ضابط در این تعریف لحاظ مطلق قرائن است که با ابتناء بر دو اصل وحدت پیکر و عدم تعارض در قرآن تمام اقسام آن را شامل می‌شود. مطابق این مبنا موضوعات قرآن از آغاز تا فرجام برخوردار از سیاق واحد و دارای هدفی واحد است، گرچه در مواضع و مناسبت‌های متعدد ذکر شده باشد. در الخطاب القرآنی آمده است: سیاق در عرف مفسران بر کلامی اطلاق می‌شود که به طور هماهنگ و یکنواخت صادر

۷. ایشان از رهگذر سیاق جواز تعدی از علت منصوصه را به عنوان یکی از امور معتبر در برداشت از کلام صاحب شرایع می‌داند. متن تعبیر چنین است: «وجود شاهد حال من... اقتضاء سیاق الکلام و قرینه حالیه أو مقامیه أو مقالیه» که قرینه حال یا مقال را با «واو» به سیاق عطف نموده است. و چون قرینه مقالیه خارج از گستره سیاق نبوده و به عنوان قرینه مستقل مطرح نیست، پس قرینه حالیه هم چنین است.

۸. وی در مقام دفع دخل مقدر اشکال بر عدم جواز اعتماد بر قرائن حالیه در عقود لفظی بعد از فقد شاهد بر آن، می‌نگارد: «عنوان الإنشاء لفظیا عرفا و کانت القرینه حالیه من سنخ المدالیل السیاقیه العرفیه».

۹. دو تعبیر چنین است: «کما أن سیاق المقام...»، «کما هو الظاهر من... سیاق المقام».

۱۰. با این توضیح که شهید ثانی مرجع ضمیر «هم» در «علیهم» در عبارت: «ولو أوصی للراهب و التسیس جاز کما تجوز الصدقه علیهم» را، اهل ذمه می‌داند، با وجود آنکه در کلام ذکر نشده است و مطلب را چنین مدلل می‌کند: «لدلاله المقام و سیاق الکلام». که به سبب عدم احتمال اراده نشانه لفظی از سیاق، متعین از آن نشانه مقامی است.

۱۱. ایشان مصحح انصراف را وجود قرائن حالیه یا سیاقیه معرفی می‌کند: «هو [انصراف] بحاجه الی وجود قرائن حالیه أو سیاقیه». و از آنجاکه لفظ صارفیت ندارد بلکه به نظر مشهور انس ذهنی منشأ انصراف است، لذا مراد از سیاق در اینجا مقارنات حالیه است که به سیاق تفسیر یافته است.

۱۲. زیرا از میان دو احتمال مطرح در فقره «مما أحل الله آکله» در ذیل موثقه: «... لا یقبل الله تلك الصلاة حتی یصلیها فی غیره مما أحل الله» که عبارت از بیان بودن برای یکی از افراد غیرمذکور در روایت از باب مثال یا تقیید آن افراد است، احتمال اولی را اظهار معرفی کرده و در جهت اثبات آن با «لو» وصلیه اظهار می‌دارد: «بل بمعونه صدر الکلام و سوجه و معهودیه صحه الصلاه فی القطن و الکتان و نحوهما عند الراوی». که صدر و سیاق کلام به عنوان قرینه داخلی، و معهودیت صحت نماز در غیر ماکول نزد راوی به لحاظ عدم تبادر اراده اعتبار ماکولیت به عنوان قرینه خارجی، موجبات ظهور در مانعیت غیرماکول و نه شرطیت ماکول در صحت نماز را فراهم می‌آورد. و به لحاظ عدم غیریت صدر از سیاق بلکه جزئیت نسبت به آن، جزئیت معهودیت ذهنی راوی نیز نسبت به سیاق به عنوان قرینه لبی، استظهار می‌شود.

۱۳. عبارت چنین است: «بعض القرائن الإرتکازیة واللیبیه... الواضحه من سیاق الآیه».

شده و در بردارنده یک هدف یعنی مراد اصلی گوینده باشد و اجزای آن بر یک نظام واحد انتظام یافته باشد. الفاظ دیگری چون مقام، مقتضای حال و تألیف نیز دلالت بر سیاق می‌کند (خلود عموش، ۲۵). که هم گویای دلالت‌گری نشانگرهای خارج از متن با تعبیر جامع مقام و حال و هم هادی به احتساب نشانگرهای درون متن ولو گسسته است. چراکه کل قرآن به عنوان مجموعه‌ای منسجم، مبتنی بر نظامی واحد، بر غرضی واحد انتظام یافته است. تعریف دیگر سازگار با این مبنا، عبارت است از:

«سیاق مفهومی کلی، جامع و مانع است که اجزای سخن را به سوی مفاهیم مقصود و غرض صاحب سخن پیش می‌برد، بنابر این سیاق یک مفهوم اساسی در هنگام تفکر برای تکلم است که ابتدا در ذهن شکل می‌گیرد و بر اساس شفاهی یا نوشتاری ظهور می‌یابد. بدین جهت می‌توان گفت که سیاق به عنوان عامل همبستگی و ارتباط کلام با تفکر آدمی است» (کنعانی، ۱۳۷) که در آن معوف با اشاره به چگونگی تکوین کلام و بازجست سیاق از ذهن متکلم، آن را عامل پیوند کلام - به عنوان فعلی از افعال - با ذهنیت فاعل آن معرفی نموده، که در قالب کلام متشکل از اجزای دلالت‌گر بر مدلول نمودار می‌شود. خواه آن اجزاء به صورت پیوسته راهنمای به مدلول باشند یا به صورت گسسته، زیرا اطلاق کلام از این حیث در مقام تعریف، بدون لحاظ هیچ قیدی در این خصوص که موجب احتراز از غیر آن شود، انواع قرینه حتی از نوع حالی آن را نیز در بر می‌گیرد و این مهم از حیث استحقاق حکایت‌گری نشانه‌های مخفی خارج از کلام است، که کلام مبتنی بر آن القاء می‌شود و متن به مدد آن سامان می‌یابد.

۵. تعریف بر اساس غایت منظور از کلام

قوام این تعریف نه بر اساس آمیخت ساختگانی کلام و دلالت‌گرهای موجود در آن، بلکه به لحاظ مدلول مقصود و منکشف از آن است. آنچه که ساختار کلام به یمن وصول به آن صیانت می‌یابد. چنانکه آمده است: «و السیاق ما سیق الکلام لأجله» (عطار، ۱/ ۳۲۰). مراد از اینکه کلام مسوق بر معنایی باشد، عبارت از آن است که «دلالت بر مفهومش کند مقید به آنکه مقصود باشد» (بزدوی، ۱/ ۱۰۶). خواه مقصود اصلی باشد یا اصلی و تبعی. بنابراین مفهوم سیاق در این حوزه از تعریف مرتبط با مقوله قصد می‌شود. که با ادله موجود در درون یا برون متن بر آن استدلال می‌شود.

و بر همین اساس: **گاه وجه تمایز بین نص و ظاهر، قصد متعلق به کلام از حیث وجود و عدم به شمار آمده است.** چنانکه ابن همام حنفی با وجود وضوح دلالت نص و ظاهر، وجه تسمیه اصطلاح ظاهر را با وجود احتمال معنای غیر ظاهر به صورت مرجوح، فقدان قصد و عدم سوق کلام به خاطر آن می‌داند و نیز تسمیه اصطلاح نص را به جهت سوق کلام و مقصود از آن افزون بر وضوح، وجیه می‌داند (ر.ک: ابن امیرحاج، ۱/ ۱۴۶).

وگاه ضمن پذیرش تعلق قصد به نص و ظاهر، مایز میان آن دو اصالت و تبعیت به حساب می‌آید (ر.ک: حسن خالد، ۳۱۲).

به همین لحاظ از منظری با وجود ظهور آیه شریفه: «أحل الله البيع و حرم الربا» (بقره: ۲۷۴)، در حلیت بیع و حرمت ربا، این دو معنای سیاقی محسوب نشده‌اند (بزودی، ۱/۱۰۶). با این تعلیل که با توجه به صدر: «ذلک بأنهم قالوا إنما البیع مثل الربا»، سیاق آیه در جهت رد کافرانی است که قائل به تماثل بیع و ربا بودند، پس: «أحل الله...» نیز منصوص در فرق بین بیع و ربا است [همان نصی که با تفسیر به قصد سیاق نامیده شده است] (همو). از منظری دیگر هر دو در عداد معنای سیاقی مورد لحاظ واقع شده، با این تفاوت که نفی مماثلت بین بیع و ربا مقصود اصلی است، که سیاق به غرض آن سامان یافته است؛ و حلیت بیع و حرمت ربا مقصود تبعی است، تا با آن وصول به مقصود اصلی میسر شود (حسن خالد، ۱۸۱).

قیمومیت قصد اعم از اصالت و تبعیت، در معنای سیاق در این مبنا تا حدی است که غیر مقصود مطرود اعلام می‌شود (آلوسی، ۱۵/۵۰).^۱ به همین لحاظ با وجود نظارت ظاهری لفظ «نفخه» در کریمه: «فإذا نفخ فی الصور نفخه واحده» (الحاقه: ۱۳۹)، بر اتفاقی بودن موه (= وحدت) و مقصود نبودن آن بنا به تصریح زمخشری و عدم وضع در آن بنا بر نقل ابن حاجب، معتمد با توجه به سوق کلام، موه معرفی شده است. که نتیجه آن است که حدوث امر عظیم به لحاظ وحدت وقوع نفخ باشد نه خود نفخ، ولو ظاهر لفظ مقتضی عکس آن است (ر.ک: آلوسی، ۱۵/۴۹). که عملاً مورد اهتمام بودن موه با وجود ارتکاب خلاف اقتضای ظاهر لفظ بر همین اساس صورت پذیرفته است و بایستگی تجرد کلام از اتصال لفظ مخل به غرض مقصود (=سیاق) (زمخشری، الکشاف، ۴/۲۰۳؛ کاشانی، ۱۸۷/۶)^۲ نیز در همین راستا قابل توجیه است. از همین رو قرینه سیاق با عطف چنین تفسیر شده است: «بقربینه السیاق وبما سیق الکلام لأجله» (حسینی شیرازی، ۳/۷۶) که از سیاق تعبیر به قصد شده یا آنچه که کلام به خاطر آن القاء می‌شود. هر چند فهم آن به مدد عناصر خدومی چون مقال و حال صورت می‌پذیرد. همانطور که در تعیین ارجاع تعلیل در روایت: «ماء البئر واسع لا یفسده شیء إلا أن یتغیر ریحہ أو طعمه، فینزح حتی یذهب الریح و یطیب طعمه لأن له ماده» (طوسی، الاستبصار، ۱/۳۳؛ حر عاملی، ۱/۱۴۱) به صدر (که متضمن حکم به

۱. آلوسی به نقل از زمخشری می‌نگارد: «الذی سیق له الکلام یجعل معتمدا حتی کأن غیره مطروح». که به معنای غایت مقصود از کلام است.

۲. متن عبارت چنین است: «وجب أن یجرد [اللفظ] لما سیق الیه من الغرض و لا یوصل به ما یخلف غرضاً آخر». با این تفاوت که در مستند اخیر واژه «یخلف» بدل از «یخلف» آمده که به نظر می‌رسد خطای در چاپ باشد. به عنوان نمونه در صورت مشاهده لباس بلند بر تن زن قد کوتاه سزاوار است که چنین حکایت شود: «اللباس طویل و اللباس قصیر»، نه آنکه گفته شود: «واللابسه قصیره». این شایستگی بدان جهت است که کلام به غرضی وراء جنسیت القاء شده است. پس آوردن تاء تأنیث لحاظ اضافه است بی آنکه مقصود کلام مذکر یا مؤنث بودن شخصی باشد که لباس را پوشیده است. اضافه‌ای که مخل به غرض مقصود [و خلاف بلاغت] است (همان).

عدم انفعال است)، از میان دو احتمال دیگر - یعنی ارجاع به ذیل (که متضمن حکم به طهارت به مجرد زوال تغیر است)، یا صدر و ذیل هر دو - به تعلق غرض مقصود به آن (=سیاق) استناد شده است و حتی دو احتمال دیگر مذکور خلاف ظاهر معرفی می‌گردد. زیرا با تعلیل فقره اول، فقره دوم از تعلیل مستغنی می‌شود چراکه به مقتضای تفریع فقره «فینزح» بر ماقبل، دومی از شئون و توابع اولی محسوب می‌شود، بلکه اولی خود علت برای دومی به شمار می‌آید. لذا تعلیل صرفاً به اعتبار منشأ (=صدر) صورت پذیرفته که غرض اصلی از سیاق کلام است (حکیم، محمدسعید، ۱/ ۱۷۵-۱۷۶) و از معبر عنصر مقال تمثیل یافته در تفریع، غرض مقصود که روایت بر اساس آن صادر شده شناسایی می‌شود و چنان محکم اعلام می‌شود، که با اعتماد به آن، دو احتمال دیگر ملغی می‌گردد تا مستفاد از آن به انضمام تعلیل، مسببیت عدم انفعال از سبب یعنی ماده به جهت اقتضای اعتصام باشد. عنصر مقالی که مبتنی بر مقتضای حال از سوی حکیم تنظیم می‌یابد، چراکه «بر حکیم واجب است که سوق کلام او مطابق با مقتضای مقام و به اختلاف مقام باشد، به این که کلام او محفوف به قرآنی باشد که مفید مطلوب است» (انصاری، ۳/ ۱۰۰) که فهم مراد و سوق کلام نیز از طریق همین شبکه در هم تنیده مقال و مقام امکان‌پذیر خواهد بود.

ارزیابی تعاریف

تعریف اول تعریفی مضیق است که گستره محدودی از قرائن یعنی لفظی لاحق را شامل می‌شود و الفاظ صادر سابق را از شمولیت خارج می‌داند و در ضمن قواعد دیگری از آن‌ها یاد می‌کند. در حالیکه عنایت به مدلول لغوی سیاق در موارد استعمال آن، هادی به نوع خاصی از جریان است که از تابع، انتظام و تنظیم اجزاء بر اساس تدبیر ناشی می‌شود و اجزاء متصف به سابق و لاحق از حیث تأثیر در جریان کذائی همسان است و هیچ‌یک ترجیحی بر دیگری ندارد. لذا اختیار اجزاء لاحق و اخراج اجزاء سابق ترجیح بلا مرجح و ناموجه است.

امعان نظر به نوع سیره عقلاء به عنوان مناط حجیت، که بر اساس مبانی تخاطب مورد توافق بین آنان صورت می‌پذیرد، حاکی از آن است که کلام صادر از حکیم که به طور یکنواخت و هماهنگ به انگیزه‌ای خاص القاء شده دارای چارچوبی است که هر یک از اجزاء به نحوی چینش می‌یابند که غرض مقصود را منتقل سازند. به عبارتی همانطور که در غالب محاورات بیان مقصود از الفاظ به کار رفته در ذیل، به عنوان تمهید در صدر کلام است، الفاظ وارد در صدر نیز قرینه بر مقصود از ذیل کلام است (ر.ک: سیفی مازندرانی، دلیل تحریر الوسیله، الامر بالمعروف و النهی عن المنکر، ۱۲۹). بنابراین هر قطعه از آن در

ارتباط با قطعات قبل و بعد بوده و قرینیت صدر و ذیل به یک میزان ثابت است. لذا وجهی برای چنین اختصاصی وجود ندارد.

از جهت دیگر اخراج قرائن حالیه از گستره سیاق که در تعریف دوم مشهود است نیز اخراجی بلاموجب است. چه، اغراض تمثیل یافته در قالب کلام براساس ژرف ساخت‌هایی چون قرائن غیر لفظی تنظیم می‌یابد، که روساخت‌های آن الفاظ مورد استعمال در کلام به عنوان قرائن لفظی است و ملحوظ نظر قراردادن هر دو در استکشاف مراد لازم بوده که تحت عنوان جامع سیاق قابل مطالعه است، زیرا دلالت که یک فرآیند ذهنی است از ارکان، اطراف و مراحل مختلفی تشکیل می‌شود. از طرفی متکی بر دال بوده و از طرف دیگر محصول آن مدلول است. دالی که مراد از آن نه صرف لفظ بلکه هر چیزی است که این نقش را ولو از عناصر مبطن که لفظ مبتنی بر آنها ایراد شده، ایفاء نماید. همانطور که لفظ به عنوان علامت قلمداد می‌شود، پاره‌ای دیگر از عناصر نیز در معنادار شدن و دلالت دخیل هستند. به عنوان نمونه اگر علامت باشد و علقه مخصوص نباشد، دلالتی شکل نمی‌گیرد و یا علامت باشد، لکن پاره‌ای اقترا نیات پیرامونی نباشد، دلالت شکل نخواهد گرفت. معنای واژگان در بستر فرهنگ‌ها فهم می‌شود. در واقع دال تنها آن علامت نیست، بلکه نشانه‌های پیرامونی دیگری نیز در کار است که در تعیین معنای واژه و کلام دخیل هستند، زیرا در بسیاری از مواقع «متکلم بر قرینه حالی یا مقامی که معهود بین او و مخاطب است، اعتماد می‌کند» (طباطبایی قمی، ۷۶/۲). به عنوان یکی از عناصر مؤثر در احضار معنا افزون بر لفظ به شمار می‌آید (ر.ک: نجم آبادی، ۱/۱۱۵)، و هر دو در گستره سیاق داخل می‌شوند. از همین رو تمسک به سیاق، جهت استفاده برخی مفاهیم چون تهدید، تعجیز و تمسخر، از هیأت و ماده امر در تعبیر عراقی (مقالات الاصول، ۱/۲۲۲)، به قرائن حالیه و مقالیه تفسیر شده است (ر.ک: مدرسی یزدی، ۷۸/۲). در تعبیری دیگر تمام حسان، مجموع انواع قرائن موجود در کلام را تحت عنوان جامع قرائن سیاقی اعم از لفظی و معنوی، بسان نشانه‌های موجود در یک آدرس می‌داند که همبستگی آن‌ها فهم معنا را موجب می‌شود (ر.ک: البیان فی روائع القرآن، ۲۲۹)، زیرا فهم کلام عملیات پیچیده‌ای است که شناخت جهات لفظی در آن کافی نیست، بلکه ناگزیر از ملاحظه جمیع خصوصیات مقترن به کلام خواهیم بود. در وجه آن آمده است: کلام چون پدیده‌ای زنده از پدیده‌های نفسی یا اجتماعی است که به حسب محتوای آن متأثر از ملاحظات محیط به آن است (سیستانی، قاعده لاضرر و لاضرار، ۱۳۷) که در پناه مجموع آن‌ها عملیات فهم صحیح معنای کلام میسر می‌شود. حتی عوامل لفظی نسبت به سایر عوامل مستور مؤثر در محتوای کلام چون مقام و حال، در مقام تشبیه بسان کوه ظاهر از دریا نسبت به عناصر پنهان تحت آب به شمار آمده است (همان). ادعای الحاق قرینه حالیه به متصله بلکه ادعای عینیت و همسانی (مظفر، ۱/۱۹۴) نیز در همین راستا قابل توجیه

است. حاصل آنکه دلالت عناصر مختلفی را می‌طلبد، که لحاظ مجموع آن‌ها در مقوله سیاق بایسته می‌نماید.

تعریف سوم از حیث مطالعه تمامی عناصر و نشانگرهای بیرونی و درونی سازنده متن در حوزه سیاق، اجمالاً مورد پذیرش است، لکن به جهت غلبه صبغه نظارتی آن به قرینیت سیاق و نه خود سیاق به عنوان ظرف تحقق قرینه، ناگزیر از اصلاح خواهد بود، چراکه سیاق به مجموع دلالت‌گرهای محسوس و نامحسوس نهفته در متن معرفی شده است؛ قرآنی که به پدیده دلالت بینجامد بی آنکه آمیخت ساختگانی کلام به لحاظ نوع ارتباط اجزاء انتظام یافته در آن به عنوان مطروفی مناسب جهت سکنی گزیدن قرائن مذکور و منشأی برای تحقق دلالت مورد عنایت واقع شود. در حالی که در مقام تفکیک میان سیاق و قرینه آن می‌توان سیاق را اجمالاً به ساختار و قالب کلام که لفظ در آن شکل می‌گیرد و قرینه سیاق را به هرگونه دلالت لفظی و غیر لفظی همراه با کلام معرفی نمود.

اما تعمیم در تعریف چهارم به عنوان تعریف موسع سیاق نیز از حیث قید انفصال پذیرفتنی نیست بلکه قول به تفصیل بین کلام شارح و غیر شارح اختیار می‌شود:

در خصوص کلام غیر شارح: مشمولیت قرائن گسسته تحت عنوان سیاق انکار می‌شود. به لحاظ آنکه اهمیت سیاق به جهت تأثیر آن در ظهور برآمده از کلام به دلیل لحاظ تمام نشانه‌هایی است که در معنادگی به واژگان و ترکیب حاصل از آن تأثیرگذارند که به عنوان یکی از مصادیق کبرای کلی اصالت ظهور اعتبار خود را از سیره عقلاء در محاورات عرفی در مقام تفهیم و تفاهم به عنوان «میثاقی عقلانی مبنی بر الزام متکلم به ظاهر کلامش در مقام بیان» (سیستانی، الرافد فی علم الاصول، ۱۴۵) باز یافته است. ظهور سیاقی مزبور نیز مبتنی بر شخص کلام القاء شده حول موضوع واحد در مقطع واحد است، نه مجموع کلام صادر در مقاطع مختلف، چراکه «ظاهر حال متکلم هنگام تصدی ابراز معنایی با کلام، حکایت از آن دارد که در مقام بیان تمام مرام با شخص آن کلام است» (صدر، بحوث فی علم الاصول، ۴۹۱/۷) و با تمامیت شخص کلام ضمن سکوت طولانی و عدم الحاق قرائن و لواحق، دلالت که فعل دال است و به تبع آن ظهور شکل گرفته، بی آنکه حالت منتظره‌ای داشته باشد. زیرا ظهور محصول دلالت‌گری نشانه‌های مختلف در کلام است که با تراکم قرائن، معانی مدلول نزد مخاطب آگاه به لسان، احضار و انتقال حاصل می‌گردد. اگرچه ممکن است نصب قرینه منفصل بر خلاف موجب تکذیب آن ظهور و رفع ید از حجیت آن گردد. که خود عرصه دیگری از بحث و غیر مرتبط با مقام است.

در خصوص شارح: مشمولیت قرائن گسسته ذیل تعریف سیاق تأیید و تثبیت می‌گردد. به اعتبار آنکه شارح مقدس جهت رعایت مصلحت مخاطبان برخی قیود و قرائن کلام را همراه آن بیان نکرده و پس از

مدتی با فراهم آمدن شرایط لازم بدان پرداخته است. ضرورت کاوش در متون وحیانی به منظور یافتن قرائن کلام نیز به جهت رواج همین شیوه از شارع قابل تبیین است. چراکه جریان عادت ائمه بر اعتماد به قرائن منفصل است (نائینی، اجود التقريرت، ۹۳/۲) و اگر از حال متکلم دانسته شود که قرائن کلامش را به گونه اتصال نمی‌آورد، منفصل در کلام او به منزله متصل در کلام دیگران به شمار می‌آید (حائری یزدی، ۲۲۳). لذا در خصوص این قید آمده است: انفصال در کلام شارع در حکم اتصال است زیرا جریان عادت شارع بر احتساب فصل بین اشیاء از قبیل وصل است. بر همین اساس متعین در مواجهه با کلام شارع آن است که فصل بین کلمات را به منزله لافصل به حساب آورده و جملات منفصل را بسان متصل فرض کنیم (صدر، مباحث الاصول، ۴/۶۲۲) که نتیجه عملی آن بلکه «مقتضای احتیاط اتکاء بر تمام قرائن محفوف به کلام [شارع] است. خواه لفظی باشد یا حالی و مقامی... خواه متصل باشد یا منفصل» (عاملی، ۱۷/۴۶۲). از همین رو بیان بودن خاص برای عام نیز به نوعی در قلمرو سیاق قابل مطالعه است و ظهور آن نیز نشأت یافته از فهم عرف به سبب ارتباطات حاکم بین اجزاء کلام واحد است که در خصوص آیات قرآن به عنوان گونه‌ای از تفسیر قرآن به قرآن به شمار می‌آید.

تعریف آخر نیز که براساس غایت منظور از کلام است به لحاظ وانهادن بقیه عناصر دخیل در سیاق جامع نیست و از همین حیث موجه نیست، چراکه افزون بر عنصر غرض عناصر دیگری چون دأب متکلم^۱، حال مخاطب^۲ و نوع عناصر ملفوظ^۳ نیز در سیاق کلام تأثیرگذارند.

۱. تأثیر این عنصر به نحوی است که با وجود عدم تحقق اطلاق در قضایای جزئی و شخصی (حائری، سیدکاظم، ۱/۳۱۱) ادعای تأویل کلیه قضایای شخصی به حقیقه شده است. با این بیان که دأب شارع - که استقرار یافته بر طبق سیره عقلاء در تشریح و قانون‌گذاری است - وضع قوانین به نحو کبرای کلی و بر سبیل قضایای حقیقی است و این خود قرینه حالی مقامی است که با خطابات شرعی گره خورده است و موجب انقلاب قضایای شفاهی شخصی به قضایای حقیقی و شمولش نسبت به همه مکلفان می‌شود (سیفی، مبانی الفقه الفعال، ۳/۲۸).

۲. در خصوص تأثیر عنصر فوق در خصوص امکان استدلال به روایت منقول از پیامبر (ص): «الطواف بالبيت صلاه» (ابن ابی جمهور، ۲/۱۶۷)، جهت اعتبار ستر عورت در طواف آمده است: ظاهر آن است که روایت نبوی مذکور دلالت بر تنزیل به لحاظ تمام احکام مترتب در نماز ندارد، بلکه به لحاظ انس ذهنی متشرعه که تحیت مسجد نماز در آن است، سیاق روایت مفید تبیین خصوصیت مسجدالحرام است که طواف در فضیلت و رعایت تحیت به منزله نماز است (فاضل لکنانی، تفصیل الشریعه - الصلاه، ۶۰۶؛ تفصیل الشریعه - النجاسات، ۲۸۰). و بدین ترتیب سیاق روایت با امعان نظر به عنصر اعتقاد مخاطبان در طرف نزول بازایی شده است همچنین استعمال عرفی مخاطبان در باب معاملات به عنوان قرینه حالیه، مؤثر در مدلول سیاق به شمار آمده است (سبزواری، ۱۶/۲۸۰). و در نتیجه قرائن حالیه، مصحح توجیه خطاب به عاقد در صورت انعقاد معامله از سوی غیر بدون ذکر وکالت یا ولایت شده است (همان). بلکه به لحاظ اختلاف [حالات و] مقامات مدلول سیاق هم مختلف شده و لذا لفظ واحدی چون «بعث» گاه کاشف از انشاء بیع شده است و گاه کاشف از اخبار و حکایت (خوانساری، ۲۰۴). لذا در اهمیت آن آمده است: بر حکیم واجب است که سوق کلام را بر طبق مقتضای مقام، به اختلاف مقام و محفوف بر قرائن مفید مطلوب بدون هیچ کوتاهی در بیان بیاورد (انصاری، ۳/۱۰). همه این موارد نشان دهنده ارتباط وثیق سیاق با حال مخاطب است.

۳. تأثیر عنصر مزبور در ابعاد گسترده به لحاظ نوع الفاظ دخیل در کلام اعم از اسم، فعل، حرف و نیز نوع ترکیب کلام از حیث تقدم و تأخر یا اسمیه و فعلیه و نیز کیفیات دیگر قابل مطالعه است. به عنوان نمونه واژه وصیت که به لحاظ اتخاذ از ریشه ثلاثی: وصی یصی، به معنای وصل، یا رباعی: أوصی یوصی و وصی یوصی، به معنای عهد مورد اختلاف واقع شده است؛ با ملاحظه سیاق به جهت موارد استعمال این واژه در قرآن قبل از «یوصین» (نساء: ۱۲)، «توصون» (نساء: ۱۲)، «یوصی» (نساء: ۱۲)، که از مشتقات باب افعال هستند متعین در معنای عهد شده است (حکیم، محسن، ۱۴/۵۳۲) که مجوز استفاده معنای مزبور از وصیت، وقوع در قالب این ساختار صرفی از کلام تحت عنوان سیاق

گرچه اعتبار مقصود متکلم در سياق کلام امری مهم می‌نماید^۱، لکن از آنجا که مبنا در دلالت کاشفیت است (کلباسی، ۸)، که در غالب موارد کاشف از اراده و قصد است، و در برخی موارد کاشف از اعتقاد متکلم است؛ تعریف به صرف عنصر مزبور در مقام بیان ضابط در تعریف، از سنخ تعریف شیء به بعض مدلول به شمار آمده و از همین حیث موجب قصور در تعریف می‌شود. افزون بر آنکه تتبع در موارد استعمال سياق در یافته‌های اصولی مفید نوعی از انواع دلالت، به نام دلالت اشاره، تحت عنوان دلالت سیاقیه است (نائینی، اجود التقریرات، ۱/ ۴۱۳؛ مظفر، ۱۳۲؛ تبریزی، ۳/ ۱۲۸)، که برخلاف رأی برخی (شیرازی، محمدحسن، ۳/ ۱۶۵)^۲، به استناد نظر غالب مقصود واقع نشده است (میرزای قمی، ۷۱؛ نراقی، مهدی، ۱/ ۱۴۱؛ انصاری، ۱/ ۳۸۱). در حالی که تعریف فوق موجب عدم اشمال دلالت کذائی در گستره سياق شده و علاوه بر ضعف قصور مبتلا به اشکال عدم جامعیت هم می‌شود.

قول مختار

بعد از بررسی تعاریف و اشکالات وارد بر آن ضمن مبنا قرار دادن تعریف شهید صدر و عنایت به تفصیل مذکور در مبنای چهارم سياق چنین تعریف می‌شود:

ساختار و روند کلی کلام مترابط، با اشمال آن بر قرآن که دلالت بر مقصود از کلام می‌کند، هرچند فراتر از آن را موجب شود.

است. و از موارد تأثیر حروف بر سياق کلام، استعمال کلمه «لام» و «فی» در آیه: «إنما الصدقات للفقراء والمساكين والعاملین علیها والمؤلفه قلوبهم و فی الرقاب والغرمین و فی سبیل الله وابن السبیل» (توبه: ۶۰)، در خصوص متعلق مصرف زکات است. که در چهار مورد اول از «لام» و در چهار مورد دیگر از «فی» استفاده شده است. زمخشری وجه عدول از «لام» به «فی» را، اولویت چهار گروه اخیر در استحقاق زکات به جهت افاده طریقت «فی» می‌داند (الکشاف، ۲/ ۲۸۲) و صاحب جواهر در صدد تبیین وجه دیگری برآمده و می‌نگارد: کلمه «لام» در چهار مورد اول بدین جهت است که زکات برای آن‌ها است و تصرف در آن به اختیار آنان واگذار شده است، برخلاف چهار مورد اخیر که فقط مال زکات به منظور مصرف و نیاز آنان است؛ از بردگی آزاد می‌شوند و وام به آن‌ها پرداخت می‌شود، ولی در این اموال آزادی تصرف ندارند (صاحب جواهر، ۱۵/ ۳۴۴) که مفید تأثیر جایگاه حروف در سياق است. بر همین اساس امام صادق (ع) در پاسخ زراره در وجه استفاده تبعیض در مسح، به کلمه «باء» در «وامسحوا برءوسکم» (مائده: ۶)، استناد جسته است (عروسی حویزی، ۱/ ۵۹۶).

۱. و از همین رو در موارد بسیاری غرض مقصود با عنوان سياق مستمسک محققان به گونه ایجابی جهت اثبات یا تثبیت مدعا واقع شده (رک: زمخشری، الکشاف، ۳/ ۳۸۰؛ آلوسی، ۱/ ۳۲۰؛ شوکانی، ۴/ ۱۴۰؛ طباطبائی، ۲/ ۶۰؛ بروجردی، تفسیر الصراط المستقیم، ۴/ ۲۸۲؛ موسوی سبزواری، ۱۸/ ۴؛ مدرسی، ۱۶/ ۶۰؛ ملکی میانجی، ۱۹۳؛ کاشف الغطاء، محمدحسین، ۲۰۵؛ همدانی، ۱۱/ ۱۸۴؛ محقق داماد، ۴/ ۲۳۳). یا به گونه سلبی جهت انکار خلاف ادعا مورد تمسک واقع شده است (رک: آلوسی، ۱۴/ ۴۲؛ فضل الله، ۵/ ۱۴۲؛ حکیم، محمدسعید، ۱/ ۱۷۶).

۲. ایشان دلالت اشاره را چنین توصیف نموده است: «...دلالة الاشارة المعتبرة المقصودة التي يدرکها العقل» (همان).

۳. برای مطالعه بیشتر رک: (آخوند خراسانی، کفایة الاصول، ۱۲۲؛ خوبی، مصباح الاصول، ۱/ ۵۳۴؛ مظفر، ۱/ ۱۳۵؛ مکی عاملی، ۲۶۵؛ بروجردی، لمحات الاصول، ۱۴۰؛ روحانی، زبده الاصول، ۳/ ۱۸۹؛ موسوی قزوینی، ۱۱۷).

قید ساختار کلام: به عنوان عنصر اصلی در تعریف مفید موضوعیت جنس کلام به معنای عام آن است، تا از جهتی موجب احتراز از قرائن حاصل از غیر کلام، چون قرائن در باب قضاوت و غیر آن شود و از جهت دیگر موجب تمایز بین سیاق و قرینه سیاق- هرگونه دلالت لفظی و غیر لفظی همراه با کلام- گردد. قید مترابط: مشیر به جهت پیوستگی و اتصال شخص کلام به عنوان قلمرو موضوع سیاق است، که موجب خروج نوع منفصل کلام از این گستره می‌شود. با این تفصیل که فصل در کلام شارع در حکم وصل است.

قید قرائن: با تعبیری موجز به گونه اطلاق دلالت بر هر دو نوع قرینه اعم از حال و مقال می‌کند، خواه این قرائن سابق باشند یا لاحق.

قید اخیر: نیز ضمن پذیرش اراده به عنوان منشأ دلالت در غالب موارد، کاشفیت را به عنوان ملاکی عام در دلالت قرار می‌دهد، که در بسیاری از موارد کاشف از اراده است و گاهی کاشف از اعتقاد، تا مطالعه دلالت اشاره در ضمن سیاق را موجه کند.

لازم است که در پایان یادآور شویم تعریف مزبور تعریف حقیقی منطقی و فراگیرنده ذاتیات معوف اعم از تام و ناقص نیست، تا از این حیث مبتلا به ضعف و متصف به نقصان گردد؛ بلکه تعریفی اصولی است که در صدد ارائه تعریف جامع و مانع و به تعبیر منطقی مطرد و منعکس در قالب بیان ضابطه‌های متمایز است. زیرا بنا به گفته زرقانی اصولیان جنس و فصل را [به جهت تعسر بلکه تعدر تشخیص آن] در تعریف شرط ندانسته، بلکه تعریف نزد آنان به طور مطلق متصف به دو وصف جامعیت و مانعیت است (زرقانی، ۱/ ۲۳). که به عنوان ضابطه در حوزه نظری، اتخاذ تعریف مختار را در مقام میسر می‌نماید. به گونه‌ای که ملائم با تمامی موارد کاربرد سیاق در سه حوزه تفسیر و اصول و فقه باشد و با قابلیت تطبیق بر مصادیق، هیچ‌یک از موارد را از گستره خود خارج نکند.

نتیجه‌گیری

از نکات پیش گفته در خلال بحث می‌توان به نتایج ذیل دست یافت:

۱. سیاق در تفسیر تغایر ماهوی با فقه و اصول ندارد. بلکه سیاق را به لحاظ ماهیت می‌توان به گونه‌ای تعریف کرد که ناظر به تمام موارد استعمال این واژه در هر سه حوزه باشد.
۲. تعریف سیاق به صرف قرائن ملفوظ لاحق در مقابل سابق به گونه‌ای که سیاق در برابر سباق واقع شود و حتی مغلوب آن گردد، فاقد وجاهت بوده، بلکه سباق نیز خود از عناصر دخیل در سیاق است.

۳. گرچه سیاق در حوزه تفسیر در کاربرد شایع مصداق خود را در قرائن لفظی در کلام اعم از سابق و لاحق می‌یابد، اما وجهی برای انحصار در عناصر لفظی و خروج موضوعی عناصر غیر لفظی تحت این مقوله وجود ندارد. بنابراین کسانی که آن را به قرینه لفظی اختصاص داده‌اند، در واقع خلط بین مفهوم و مصداق نموده‌اند.

۴. بر همین اساس اگر در مواردی در اصول یا فقه سیاق متصف به مقام یا حال شده و در مقابل لفظ قرار گرفته است، به این معنا نیست که قرینه لفظیه خارج از مدلول سیاق واقع شده است. بلکه به حسب مورد، آن قسم بیشتر مورد اهتمام واقع شده و تفکیک به لحاظ منشأ دلالت صورت پذیرفته است.

۵. تعمیم در تعریف به گونه‌ای که شامل انواع قرائن حتی از نوع گسسته - افزون بر پیوسته - به لحاظ شخص دیگری از کلام، نسبت به مطلق هر کلامی گردد، نیز مورد پذیرش نیست؛ بلکه اتصال و آنچه در حکم آن است، به عنوان ضابطی جهت احتساب قرائن تحت گستره سیاق است. بنابراین چون در کلام شارع انفصال در حکم اتصال است؛ فصل بین کلمات او به منزله لافصل به حساب آمده و جملات منفصل را بسان متصل فرض می‌کنیم.

۶. تعریف به غایت منظور از کلام نیز از این حیث علیل است که افزون بر فروگذاری عناصر دیگر تعریف، به جهت عدم شمول نسبت به برخی اقسام یعنی دلالت اشاره جامع نیست.

منابع

ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، *عوالي اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیّه*، قم، دار سیدالشهدا، ۱۴۰۵ق.
 ابن اثیر، مبارک بن محمد، *النهایه فی غریب الحدیث و الاثر*، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، بی‌تا.
 ابن امیر حاج، محمد بن محمد، *التقریر و التحبیر*، بی‌جا، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۳ق.
 ابن عاشور، محمد طاهر، *التحریر و التنویر*، بیروت، مؤسسه التاریخ العربی، ۱۴۲۰ق.
 ابن فارس، احمد بن فارس، *معجم مقاییس اللغه*، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۴ق.
 ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، بیروت، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۴ق.
 آخوند خراسانی، محمد کاظم بن حسین، *درر القوائد فی الحاشیه علی الفرائد*، الحاشیه الجدیده، تهران، مؤسسه الطبع و النشر، ۱۴۱۰ق.

_____، *کفایة الاصول*، قم، مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ق.

اراکی، محسن، *نظریة الحکم فی الاسلام*، قم، مجمع اندیشه اسلامی، ۱۴۲۵ق.

اردبیلی، احمد بن محمد، *مجمع الفائده والبرهان*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ق.

اسعدی، محمد و همکاران، *آسیب شناسی جریان‌های تفسیری*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹.

- آلوسی، محمود بن عبدالله، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
- امامی خوانساری، محمد، *تسلید القواعد فی حاشیه الفرائد*، تهران، شیخ محمد قوانینی، ۱۳۵۲.
- آملی، محمدتقی، *مصباح الهدی فی شرح العروة الوثقی*، تهران، مؤلف، ۱۳۸۰ ق.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین، *مطارح الأنظار (ط-الحدیثه)*، مقرر: ابوالقاسم کلاتر، قم، مجمع الفکر الاسلامی، ۱۳۸۳.
- اوسی، علی، *الطبائباتی منهجه و تفسیره*، تهران، المعاونه للعلاقات الدولیه فی منظمه الاعلام، ۱۴۰۵ ق.
- ایروانی، علی، *حاشیه المکاسب*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۰۶ ق.
- بابایی، علی اکبر و دیگران، *روش شناسی تفسیر قرآن*، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها، ۱۳۸۰.
- بحرانی، یوسف بن احمد، *الحدائق الناضرة*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۵ ق.
- بروجردی، حسین، *تفسیر الصراط المستقیم*، قم، مؤسسه انصاریان، ۱۴۱۶ ق.
- _____، *لمحات الاصول*، مقرر روح الله خمینی، قم، مؤسسه نشر و تنظیم آثار امام خمینی، ۱۴۲۱ ق.
- بزدوی، عبدالعزیز، *کشف الاسرار عن اصول فخر الاسلام*، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ ق.
- تبریزی، جواد، *دروس فی مسائل علم الاصول*، قم، دار الصدیقه الشهیده سلام الله علیها، ۱۳۸۷.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، *الصحاح- تاج اللغة و الصحاح العربیه*، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۴۱۰ ق.
- حائری یزدی، عبدالکریم، *درر الفوائد*، قم، مؤسسه نشر الاسلامی، ۱۴۱۸ ق.
- حر عاملی، محمدبن حسن، *وسائل الشیعه*، قم، مؤسسه آل البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ق.
- حسان، تمام، *البیان فی روائع القرآن*، قاهره، عالم الکتب، ۱۴۲۰ ق.
- حسن، خالد رمضان، *معجم اصول الفقه*، قاهره، مطبعة المدنی، ۱۴۱۸ ق.
- حسینی حائری، کاظم، *فقه العقود*، قم، مجمع اندیشه اسلامی، ۱۴۲۳ ق.
- حسینی شیرازی، محمد، *من فقه الزهراء*، قم، رشید، ۱۴۲۸ ق.
- حکیم، محسن، *مستمسک العروه الوثقی*، قم، مؤسسه دارالتفسیر، ۱۴۱۶ ق.
- حکیم، محمدسعید، *مصباح المنهاج- کتاب الطهاره*، قم، مؤسسه المنار، بی تا.
- حویزی، عبد علی بن جمعه، *تفسیر نور الثقلین*، قم، انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
- خامه گر، محمد، *ساختار هندسی سوره های قرآن*، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۲.
- خرازی، محسن، *عمده الاصول*، قم، مؤسسه در راه حق، ۱۴۲۲ ق.
- خمینی، روح الله، *کتاب البیع*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۴۲۱ ق.
- _____، *کتاب الطهاره*، مقرر: محمدفاضل لنکرانی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی،

۱۴۲۲ق.

خوانساری، موسی بن محمد، *رسالة في قاعدة نفی الضرر*، تهران، المكتبة المحمدية، ۱۳۷۳ ق.
خویی، ابوالقاسم، *مصباح الاصول*، مقرر: محمدرور واعظ حسینی بهسودی، قم، مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی، ۱۴۲۲ ق.

_____، *مصباح الفقاهة*، مقرر: محمدعلی توحیدی، بی جا، بی نا، بی تا.

_____، *موسوعة الامام الخویی*، قم، مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی، ۱۴۱۸ ق.

دارابی، محمد، *مقامات السالکین*، قم، نشر مرصاد، ۱۴۱۸ ق.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات الفاظ القرآن*، لبنان - سوریه، دار العلم - الدار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.

رجبی، محمود، *روش تفسیر قرآن*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۵.

رحمان ستایش، محمداظم، *رسائل في ولاية الفقيه*، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۲۵ ق.

روحانی، صادق، *زبدة الاصول*، تهران، حدیث دل، ۱۳۸۲.

_____، *فقه الصادق علیه السلام*، قم، دار الکتاب، مدرسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۱۲ ق.

زرقانی، محمد عبدالعظیم، *مناهل العرفان في علوم القرآن*، بیروت، دار الکتاب العربی، ۱۴۱۷ ق.

زركشى، محمد بن عبدالله، *البرهان في علوم القرآن*، بی جا، دار احیاء الکتب العربیه، ۱۳۷۶ ق.

زمخشري، محمود بن عمر، *اساس البلاغة*، بیروت، دار صادر، ۱۹۷۹ ق.

_____، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*، بیروت، دار الکتاب العربی، ۱۴۰۷ ق.

سبزواری، عبدالاعلی، *مهذب الاحکام*، قم، مؤسسه المنار - دفتر حضرت آیه الله، ۱۴۱۳ ق.

سلوی، محمد العوا، *الوجوه والنظائر في القرآن الكريم*، قاهره، دارالشرق، ۱۴۱۹ ق.

سیستانی، علی، *الرافد في علم الاصول*، مقرر منیر قطیفی، قم، لیتوگرافی حمید، ۱۴۱۴ ق.

_____، *قاعده لا ضرر ولا ضرار*، مقرر محمداقبر سیستانی، قم، بی نا، بی تا.

سیفی مازندرانی، علی اکبر، *دلیل تحریر الوسیله - الامر بالمعروف والنهی عن المنکر*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۵ ق.

_____، *دلیل تحریر الوسیله - فقه الربا*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر اسلامی، ۱۴۳۰ ق.

_____، *مبانی الفقه الفعال في القواعد الفقهیه الاساسیه*، قم، دفتر انتشارات اسلامی،

۱۴۲۵ق.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، *الاتقان في علوم القرآن*، لبنان، دارالفکر، ۱۴۱۶ ق.

شافعی، محمد بن ادريس، *الرسالة*، بمبئی، تجارة الکتب، بی تا.

شهید اول، محمد بن مکی، *ذکر الشیعة*، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۹ ق.

شهید ثانی، زین الدین بن علی، *المقاصد العلیة*، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۲۰ ق.

- _____، **مسالك الافهام الى تنقيح شرائع الاسلام**، قم، مؤسسة المعارف الاسلاميه، ١٤١٣ق.
- شوكاني، محمد بن علي، **فتح القدير**، دمشق-بيروت، دار ابن كثير، دارالكلم الطيب، ١٤١٤ق.
- شيرازي، علي، **تعليقه على فرائد الاصول**، بي جا، بي نا، ١٣٢٨ق.
- صاحب بن عباد، اسماعيل بن عباد، **المحيط في اللغة**، بيروت، عالم الكتاب، ١٤١٤ق.
- صاحب جواهر، محمد حسن بن باقر، **جواهر الكلام في شرح شرائع الاسلام**، بيروت، دار احياء التراث العربي، ١٤٠٤ق.
- صدر، محمدباقر، **بحوث في علم الاصول**، مقرر: محمود هاشمي شاهرودي، قم، مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامي، ١٤١٧ق.
- _____، **دروس في علم الاصول**، قم، مؤسسة النشر الاسلامي، ١٤١٨ق.
- _____، **قاعده لا ضرر ولا ضرار**، مقرر: كمال حيدري، قم، دار الصادقين للطباعة والنشر، ١٤٢٠ق.
- _____، **مباحث الاصول**، مقرر: كاظم حسيني حائري، قم، مجمع انديشه اسلامي، ١٤٢٣ق.
- صنقور، محمد، **المعجم الاصولي**، قم، مشورات الطيار، ١٤٢٨ق.
- طباطبائي قمي، تقى، **آراؤنا في اصول الفقه**، قم، محلاتي، ١٣٧١ق.
- طباطبائي، محمد حسين، **الميزان في تفسير القرآن**، قم، دفتر انتشارات اسلامي، ١٤١٧ق.
- طبرسي، فضل بن حسن، **مجمع البيان في تفسير القرآن**، تهران، انتشارات ناصرخسرو، ١٣٧٢ق.
- طوسي، محمدبن حسن، **الاستبصار فيما اختلف من الاخبار**، تهران، دار الكتب الاسلاميه، ١٣٩٠ق.
- عاملي غروي، جواد بن محمد، **مفتاح الكرامه (ط-الحديثه)**، قم، دفتر انتشارات اسلامي، ١٤١٩ق.
- عراقي، ضياء الدين، **مقالات الاصول**، قم، مجمع الفكر الاسلامي، ١٤٢٠ق.
- عطار، حسن بن محمد، **حاشية العطار على شرح الجلال المحلى على جمع الجوامع**، بي جا، دارالكتب العلميه، بي تا.
- عموش، خلود، **الخطاب القرآني: دراسة في العلاقة بين النص والسياق (مثل من سوره البقره)**، **گفتمان قرآني**، ترجمه حسين سيدي، تهران، سخن، ١٣٨٨.
- فاضل لنكراني، محمد، **تفصيل الشريعة-الصلاة**، قم، مؤلف، ١٤٠٨ق.
- _____، **تفصيل الشريعة-النجاسات واحكامها**، قم، مؤلف، ١٤٠٩ق.
- فراهيدي، خليل بن احمد، **كتاب العين**، قم، نشر هجرت، ١٤١٠ق.
- فضل الله، محمد حسين، **تفسير من وحي القرآن**، بيروت، دارالملاك للطباعة والنشر، ١٤١٩ق.
- فياض، محمد اسحاق، **تعاليق مبسوطه على العروه الوثقى**، قم، انتشارات محلاتي، بي تا.
- فيروزآبادي، محمد بن يعقوب، **القاموس المحيط**، بيروت، مؤسسه الرساله، ١٤٢٦ق.

- فیومی، احمد بن محمد، *المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر*، قم، منشورات دار الرضی، بی تا.
- قزوینی، علی، *ینایع الاحکام*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۲۴ ق.
- قندهاری، محمد آصف، *الفقه و مسائل طیبیة*، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۲۴ ق.
- کاشانی، فتح الله بن شکر الله، *زبده التفاسیر*، قم، بنیاد معارف اسلامی، ۱۴۲۳ ق.
- کاشف الغطاء، محمد حسین، *الفردوس الأعلى*، شارح: محمد علی طباطبائی، قم، دار انوار الهدی، ۱۴۲۶ ق.
- کاشف الغطاء، مهدی، *مورد الأنام فی شرح شرائع الاسلام*، نجف اشرف-عراق، مؤسسه کاشف الغطاء، بی تا.
- کلباسی، محمد، *رساله فی حجیة الظن*، بی جا، بی تا، ۱۳۱۷ ق.
- کنعانی، حسن، «پژوهشی در سياق و سیر تحول کاربرد آن»، *فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن*، سال ششم، شماره بیست و چهارم، تابستان ۱۳۸۹.
- گرامی، محمد علی، *شناخت قرآن*، قم، مؤسسه فرهنگ منہاج، ۱۳۸۳.
- محقق حلی، جعفر بن حسن، *المعتبر فی شرح المختصر*، قم، مؤسسه سید الشهداء علیهم السلام، ۱۴۰۷ ق.
- محقق داماد، محمد، *کتاب الصلاة*، مقرر: محمد مؤمن، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۶ ق.
- محقق کرکی، علی بن حسین، *رسائل المحقق کرکی*، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی و دفتر نشر اسلامی، ۱۴۰۹ ق.
- مدرسی یزدی، عباس، *نماذج الاصول فی شرح مقالات الاصول*، قم، داورى، ۱۳۸۳.
- مدرسی، محمد تقی، *من هدی القرآن*، تهران، دار محب الحسین، ۱۴۱۹ ق.
- مرتضی زبیدی، محمد بن محمد، *تاج العروس*، بیروت، دار الفکر للطباعة و النشر، ۱۴۱۴ ق.
- مصطفوی، حسن، *التحقیق*، تهران، مرکز کتاب و الترجمة و النشر، ۱۴۰۲ ق.
- مظفر، محمد رضا، *اصول الفقه*، قم، اسماعیلیان، ۱۳۷۵.
- معرفت، محمد هادی، *التمهید فی علوم القرآن*، قم، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ۱۴۲۸ ق.
- مکی عاملی، حسین یوسف، *قواعد استنباط الاحکام*، قم، مؤلف، ۱۳۹۱ ق.
- ملکی میانجی، محمد باقر، *بدائع الکلام*، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۰ ق.
- منتظری، حسین علی، *دراسات فی مکاسب المحرمة*، قم، نشر متفکر، ۱۴۱۵ ق.
- موسوی قزوینی، ابراهیم، *ضوابط الاصول*، قم، مؤلف، ۱۳۷۱ ق.
- میرزای شیرازی، محمد حسن، *تقریرات آیه الله المجدد الشیرازی*، مقرر: مولی علی روزدری، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ق.
- میرزای قهی، ابوالقاسم بن محمد حسن، *قوانین الاصول* (طبع قدیم)، تهران، مکتبه العلمیة الاسلامیة، ۱۳۷۸ ق.
- نائینی، محمد حسین، *اجود تقریرات*، مقرر: ابوالقاسم خویی، قم، مطبعة العرفان، ۱۳۵۲.
- _____، *رسالة الصلاة فی المشکوک*، شارح: جعفر الغروی نائینی، قم، مؤسسه آل البيت علیهم

السلام، ۱۴۱۸ ق.

نجم آبادی، ابوالفضل، *الاصول*، قم، مؤسسه آیه الله العظمی بروجردی، ۱۳۸۰.

نراقی، احمد بن محمد مهدی، *الحاشیة على الروضة البهیة*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۲۵ ق.

نراقی، مهدی بن ابی ذر، *انیس المجتهدین*، قم، مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۸.

هاشمی شاهرودی، محمود، *قراءات فقهیة معاصرة*، قم، مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت

علیهم السلام، ۱۴۲۳ ق.

همدانی، رضا بن محمد هادی، *مصباح الفقیه*، قم، المؤسسة الجعفریة لاجیاء التراث، ۱۴۱۶ ق.

پایگاه های اینترنتی:

جوادی آملی، عبدالله، *درس خارج فقه*، مورخ ۸۸/۹/۸، قابل دسترسی در پایگاه اینترنتی مدرسه فقاہت به نشانی:

www.eshia.ir/feqh/archive/text/javadi/feqh/88/880918

